

Vernieuwing doet pijn

door Albert van den Heuvel

Bewonderaars van de BBC kennen Jonathan Sacks wel. De in Engeland befaamde opperrabbin van de orthodox-joodse gemeenschap is altijd goed voor een beklijvende one-liner op radio of televisie. Een erudiete man, die theologie en filosofie moeiteloos in elkaars buurt houdt, een geboren communicator en dus ook een zelfbewuste man. Zijn *Politics of Hope* uit 1997 was zoiets als een bestseller. Voor wie hem niet kent: Sacks is binnen en buiten de eigen kring controversieel en geniet daarvan. Door de een wordt hij een fundamentalist genoemd - omdat hij stevast zijn ideeën staft met citaten uit Thora en Talmoed, bij de ander geldt hij als een ketter omdat hij de grenzen van de oecumene wijd trekt. Zo ook in dit boek, *The Dignity of Difference*, een beetje plat in het Nederlands vertaald als *Leven met verschil*.

1.

Het gaat over de botsende culturen en de noodzaak om elkaars identiteit serieus te nemen. Als wij willen overleven tenminste. Dat zijn grote woorden, maar ze worden met overtuiging toegelicht. In ieder geval die over de botsing van de culturen gaan. In een paar hoofdstukken schildert Sacks een lucht vol donkere wolken. Er wordt veel cijfermateriaal aangedragen en hij heeft veel pakkende voorbeelden verzameld. Over de griezelige onzekerheid van een geschiedenisperiode waarin het terrorisme van enkelingen een bedreiging voor velen is; over de globalisering die minstens zoveel negatieve als positieve gevolgen heeft; over de ambivalentie van de wetenschap, over de eenzijdigheid van het economistische denken, over de beangstigende rooibouw op natuur en milieu, over de 'inhumane' manier waarop wij met dieren omgaan, over het schandaal van armoede in rijke landen en het nog grotere schandaal van arme landen op een rijke planeet. Kortom, al die dingen die we vaak horen en proberen naar de achtergrond van ons denken en handelen te schuiven. Sacks voert een leger van bezorgde wetenschappers op om ons te waarschuwen voor het te laat is. Als een gewaarschuwd mens voor twee telt, telt de volhardende lezer na pagina 276 voor velen.

Is er iets dat die hele problematiek een gezamenlijke noemer geeft?

De schrijver vindt van wel. Hij maakt een keuze om onze problemen vooral te beschrijven vanuit de teloorgang van de 'verbondsmatige structuren': het gezin, de vriendschap, het verenigingsleven, de religieuze gemeenschappen, kortom al die verhoudingen in de samenleving die niet alleen maar 'contractmatig' zijn, zoals economie en politiek. In het verlies van 'verbondsmatige structuren' ziet hij de oorzaak voor het wantrouwen in de politiek, de nadruk op het consumentisme, de snelheid waarmee banen (en partners) worden vervangen, waarin werknemers niet meer als onderdeel van hun bedrijf of dienst worden gezien maar als louter efficiencyfactoren, gemakkelijk te vervangen, gemakkelijk te ontslaan en gemakkelijk weer in te zetten.

2.

Leven met verschil is een apocalyptisch boek: het beschrijft de onvermijdelijke ondergang van onze samenleving als we geen ingrijpende maatregelen nemen. Apocalyptiek heeft religieuze mensen altijd bezig gehouden: bekeert u of anders...! De profeten uit het Oude Testament waren er meesters in. Maar let op, het ging hen er niet om te voorspellen wat er in ieder geval staat te gebeuren, maar juist om hun hoorders en lezers te waarschuwen wat er zou gebeuren als zij zich niet zouden bekeren tot de God van hun vaders.

De dreigende taal van de profetische analyses die wij uit het Oude Testament kennen, zijn 'verbondsmatig' gekleurd. Het gaat mis in onze wereld van alledag omdat wij ons niet aan de oude beloften en geboden houden. Politiek en sociaal verval wordt religieus geduid. Sacks legt dat verband ook, maar hij doet het in een seculiere taal, eerder sociopolitiek dan religieus. Dat kan hij goed. Zo worden de bijbelse verhalen actueel omdat hij ze eerder demonstratief dan causaal gebruikt. Het geeft aan de eerste hoofdstukken van *Leven met verschil* een indringende toon. En het is niet minder appelerend dan de taal waarin de bijbelse vertellers zich uitdrukken. Eerder sterker nog. Seculiere apocalypiek overtuigt. Er zijn veel generatiegenoten die vanuit een zeker optimisme de menselijke soort heel goed in staat achten om zonder paniek de huidige problematiek te lijf te gaan. Ik deel dat optimisme niet. Met Sacks - en vele anderen - ben ik bereid om te geloven dat wij apocalyptische tijden beleven: in veel opzichten is het pompen of verzuipen, veranderen of ondergaan. Het is Sacks' verdienste dat hij die mogelijkheid in gewone mensentaal en met veel overtuigingskracht aan ons voorlegt.

3.

Dat maakt ons extra nieuwsgierig hoe hij de vraag beantwoordt waarop alle apocalypiek uitloopt: wat moeten wij doen *om de komende toorn te ontlopen*? Daar is het de schrijver natuurlijk ook om te doen. Hij beschrijft niet de onvermijdelijke ondergang van onze cultuur, maar doet een beroep op onze verbeelding om revolutionair te veranderen.

Het boek is ontstaan in de nasleep van 11 september uit een bijeenkomst waaraan Sacks deelnam als religieuze VIP. Een indrukwekkende bijeenkomst met veel meer gezamenlijk inzicht van verschillende godsdiensten dan velen hadden verwacht. Sacks ondervond er aan den lijve wat hij eigenlijk wel wist, maar wat ons allemaal maar al te vaak weer ontschiet: het gesprek en gezamenlijk optreden van verantwoordelijke mensen van verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke ervaring leidt *altijd* tot respect, begrip en gezamenlijke inzichten. Niet tot institutionele of zelfs maar intellectuele eenheid, maar wel tot iets gezamenlijks. Een persoonlijke ontmoeting is door niets te vervangen. Daaruit volgt ook de waarheid van het omgekeerde. Zonder persoonlijk contact zijn grote verschillen van inzicht onoplosbaar. Het gesprek, de dialoog, het contact zijn de eerste voorwaarden om gevaarlijke situaties te 'ontlonten'. Dat geldt voor politici en het geldt net zo goed voor wetenschappers van alle disciplines. Ook voor religieuze mensen.

Sacks waagt de veronderstelling dat VIPs - of ook gewone mensen zoals u en ik - die geen persoonlijke contacten willen, omdat zij vrezen hun identiteit te verliezen, eigenlijk het conflict helemaal niet willen oplossen. Geen ontmoeting willen is in wezen een keuze voor het handhaven van eigen macht en het is angst voor verandering.

4.

Rabbijn Sacks onderbouwt die stelling met een verrassende uitleg van het Oude Testament. In de geschiedenis van het joodse volk leest hij dat voor het 'uitverkoren volk' een andere bestemming geldt dan voor de andere volken. Dat volk heeft een eigen roeping. Het is geroepen om op een bijzondere wijze te vertolken dat God een verbond met alle mensen heeft gesloten. Dat verbond heeft ten doel om de aarde te bebouwen, te bewaren en te verdedigen. Mensen zijn rentmeesters van die aarde, die wel voor een groot deel *bezit* kan worden van mensen, maar altijd het *eigendom* van God blijft. En voor dat rentmeesterschap geldt dat er universele regels zijn die in alle drie religies van het boek - jodendom, christendom en islam - gelden: regels van gerechtigheid, barmhartigheid,

gastvrijheid tegenover vreemdelingen, bevrijding van schuldenlast en onverschilligheid.

Het is op basis van dat rentmeesterschap dat religies elkaar kunnen vinden, *terwijl zij trouw blijven aan de openbaring die zij van God hebben gekregen*. Die verschillende openbaringen, zeg maar: die verschillende wegen die God met hen en zij met God bewandelen, zijn hun geschenk dat zij in het onderling gesprek en de samenwerking voor gezamenlijke doelen meebrengen.

Waarheden zijn relatief, ook religieuze waarheden. De Waarheid zelve - wat dat ook moge zijn - is ongetwijfeld universeel, maar wij zijn te beperkt om die te kennen. Die relativering leidt niet tot onverschilligheid, maar tot *gesprek*. Het zijn juist de verschillen die het geloofsgesprek mogelijk maken. Absolute waarheidsclaims leiden tot het weigeren van ieder gesprek en staan gezamenlijke groei en gezamenlijk inzicht in de weg.

Ik vind dat een interessant inzicht, zeker komend uit een traditie waarin alleen de bekering van de ander doel van het contact was.

Rabbijn Sacks helpt ons begrijpen waarom de traditionele missie en zending eigenlijk nooit leidde tot significante bekerings: er waren wel incidentele overgangen, maar over het algemeen groeide er eerder vijandschap uit de christelijke zendingsdrang dan onderling respect en vriendschappen die de aarde ten goede kwamen. En voorzover er wel respect en vriendschap ontstonden - en dat gebeurde ook -, kwamen zij voort uit de bereidheid om samen nieuwe gerechtigheid, barmhartigheid en vernieuwing te zoeken.

Sacks heeft hier nog veel meer over te zeggen, maar in ieder geval wijst hij ons de weg naar een nieuw hoofdstuk in de oecumenische beweging en hij doet dat een stuk opener en indringender dan doorgaans in kerkelijke kring wordt gedurfd.

5.

Minder overtuigend is *Leven met verschil* waar het de lof van de vrije markt bezingt als de beste bestrijding van armoede en afhankelijkheid. Weliswaar wordt er een (verkapt) pleidooi gehouden voor de 'andersglobalisten' en bitter geklaagd over de manier waarop de *bijwerkingen* van de vrije markt leed kunnen veroorzaken, in hoofdlijnen wordt de moderne economie als heilzaam beschreven.

Ik heb daar, zoals vele anderen, grote vraagtekens bij. Het kan zijn dat wij de globale vrije handel kunnen temmen zoals onze vaders de industriële revolutie in banen wisten te leiden, maar of ons dat lukt in de *global village* is zeer de vraag. Zelfs de graag aangehaalde voorbeelden van wat er in Azië dank zij de vrije markt aan toename van welvaart valt te zien, lijken mij niet veel kansen te bieden voor Afrika en Zuid-Amerika.

Sacks leest in zijn Tenach dat werk een voorwaarde is voor de menselijke waardigheid en dat rijkdom bedoeld is als een instrument van rechtvaardigheid en barmhartigheid. Dat hoor ik graag, maar of wat we nu zien aan gesjoemel met goedkope lonen, moderne slavernij (vrouwenhandel!) en gemakkelijke massaontslagen in de zogenaamd rijke landen, ons gerust kan stellen, is maar de vraag.

Vernieuwing vraagt tijd, schrijft Sacks. Dat is natuurlijk waar en het is ook waar dat wij, zoals hij schrijft, worden geteisterd door haast en ongeduld in politieke en sociale kwesties. Maar leg dat maar eens uit in Guinee of in Cambodja.

Ik houd het er maar op dat Jonathan Sacks ons een paar hele waardevolle gedachten aanreikt over de verhouding tussen de godsdiensten - en ook over een aantal andere zaken -, maar dat zijn optimisme over de vrije handel nog wel een paar bijeenkomsten met religieuze vertegenwoordigers uit minder bedeelde landen kan hebben! Zijn boek is niet door Accra heengegaan, om het maar eens met het insiderstaaltje van de oecumene te zeggen.

6.

In zijn meer filosofische overwegingen pleit het boek voor een afscheid *van het Spook van Plato*. Sacks herinnert ons eraan dat Plato's beeldende beschrijving van de universele werkelijkheid van de ideeën, waar het ware wezen en de ware aard van de dingen zijn te vinden, en zijn afkeer van de rommelige en chaotische werkelijkheid op aarde een geweldige invloed gehad heeft op ons Europese denken. Die invloed is te betreuren. Wij moeten zien klaar te komen met de pluriformiteit van het zijn en niet zozeer met een ideële universaliteit *achter* de werkelijkheid. In de wereld van de ideeën, schrijft hij, wordt *verschil* opgelost tot *overeenkomst*. Bijzonderheden maken er plaats voor universalia. Eenheid in universele ideeën is wezenlijk, particulariteit is onbetrouwbaar en de bron van vijandschap en onmin. Wat de mensheid nodig heeft volgens Plato, is de lange reis van de bijzondere hebbelijkheden naar de universele rede.

Dit soort van denken, betoogt Sacks, is de bron van veel leed en teleurstelling. Niet het universele maar juist het bijzondere, het onderscheid, het plurale en de particuliere identiteit kenmerken het leven en maken het rijk.

Natuurlijk zijn er wel waarden en plichten die voor alle mensen gelden. Die bestaan echter niet in het rijk van de ideeën, maar in het gewone leven, daar waar mensen elkaar vinden en hun plurale behoeften en inzichten op elkaar afstemmen. Er is genoeg dat 'van alle mensen is'. Onder de Tien Geboden ligt niet alleen joods denken, maar iets dat alle mensen nog verbindt: eerbied voor het leven, bestrijding van (zinloos) geweld, de waardigheid van iedere mens, de afkeer van leugen en bedrog, dat vind je gelukkig overal. Maar je vindt het in de concrete gestalte van geloof en levensbeschouwing, en niet in een abstracte universaliteit die het wezen van de werkelijkheid zou bevatten. En dus gaat het er niet om het bijzondere achter te laten op zoek naar het universele, en ook niet om het zoeken naar het universele achter het bijzondere, maar om het zoeken naar wat mensen gezamenlijk hebben en dat uit te diepen en te versterken.

Dat vraagt om de uitbanning van het spook van Plato en een zoektocht naar wat behoud van de culturele en persoonlijke verschillen kan verbinden met gezamenlijkheid, gemeenschap en samenwerking. Zo zouden we de gruwel van de dictatuur - die gruwelijke staatsvorm die alle menselijke identiteit onderschikt maakt aan het Grote Ideaal - te lijf kunnen en zo zouden we politieke vergissingen die proberen een vorm van staatsorganisatie op te leggen aan heel andere culturen, kunnen vermijden.

7.

In de wereld van het bijbelse denken wordt nog al eens verwezen naar de belofte dat God niet alleen de God van Israël is. Denk aan Melchisedek, denk aan figuren als Mozes' schoonvader Jetro of aan de Moabitische Moab, geloofshelden met een andere godsdienst. Nergens worden die gedwongen om jood te worden of het joodse geloof aan te hangen. Het is voldoende als zij de grote daden van God erkennen en die opnemen in hun spiritualiteit. Het bijbelse monotheïsme, zegt Sacks, is niet de opvatting dat er één God is en *daarom ook slechts één toegangsweg tot hem*, maar dat de eenheid van God gevonden wordt in de diversiteit van de schepping. '*Eenheid in de hemel scheidt diversiteit op aarde.*' Voor het joodse volk geldt dat het een bijzondere roeping heeft, dat voor alle volkeren een teken wordt opgericht in hun verkiezing. Wat ons te doen staat, is om met elkaar in gesprek te gaan, elkaar getuigenis af te leggen van wat God in ons leven en in ons geloof 'voor allen' heeft geschonken en dat wat ons verbindt gezamenlijk in praktijk te brengen.

In zowel het Oude Testament als het Nieuwe Testament wordt de uiteindelijke waardering van de menselijke spiritualiteit gevonden in de wijze waarop de

praktische spiritualiteit van het doen van gerechtigheid zichtbaar is geworden. Niet voor niets wordt in het Oude Testament de Perzische koning Choresj of Cyrus, die de joden doet terugkeren naar Juda, 'messias' genoemd, of wordt in het laatste oordeel als geschilderd door Jezus de doorslag gegeven of zij, die zich naar hem noemen, de honger hebben bestreden, de vreemdelingen gerespecteerd, de armen gekleed, de zieken en de gevangenen hebben bezocht.

8.

Plato's bewering over de universaliteit van de waarheid is wellicht geldig als het gaat om de wetenschap en de beschrijving van de dingen (hoewel?), maar ongeldig als het gaat om ethiek en spiritualiteit. Daar geldt de rijke verscheidenheid van de schepping, niet als een excuus om die verschillen als iets onveranderlijks aan te nemen, maar als een aansporing tot intens onderling verkeer om gezamenlijk de problemen van de eigen tijd aan te pakken.

In de strijd tegen het terrorisme bijvoorbeeld gaat het er niet in de eerste plaats om de hele bevolking in een roes van actief wantrouwen te brengen, maar om een vermenigvuldiging van de onderlinge contacten. Zolang de indruk wordt gewekt dat een deel van de bevolking een ander deel van de bevolking er met steeds strengere straffen onder moet houden - ik zeg 'indruk wordt gewekt' - blijft de vrede uit en trekt de gerechtigheid zich terug. Dat wordt alleen maar erger als het onderlinge wantrouwen religieuze trekken krijgt.

Iedereen weet dat verreweg de meerderheid van christenen, humanisten en moslims een afkeer heeft van geweld en dat de kleine groep die ons nu gegijzeld dreigt te houden met terroristische methoden, niet door tegengeweld wordt 'uitgeschakeld'. Slechts door hen *gezamenlijk* 'in te schakelen' zullen zij zich bekeren tot vreedzaam samenleven.

Dat vraagt moed. Gelukkig zijn er wel degelijk, in alle drie grote levensbeschouwelijke groepen in Nederland - humanisten, moslims en christenen - mensen die zich inzetten om niet alleen de boel een beetje bij elkaar te houden, maar juist om over traditionele grenzen heen intensieve contacten op te bouwen. Dietrich Bonhoeffer schreef in de jaren van Hitler-Duitsland: 'Alleen wie luidkeels voor de joden opkomt, mag gregoriaans zingen.' Vertaal dat maar eens naar onze tijd. Wat denken we van: 'alleen wie vrienden heeft onder de moslims, kan een volgeling van Christus zijn' of 'de enige ware moslim is de ware vriend van de christenen.'

9.

Dat zijn geen populaire kreten. Jonathan Sacks schrijft terecht dat verandering en vernieuwing pas waarachtig zijn als ze pijn doen. Om de grote catastrofes van onze tijd te overkomen zullen er offers gebracht moeten worden en dierbare waarheden opnieuw doordacht.

Christenen moesten dat - nog maar heel kort geleden - doen met betrekking tot de rechten van vrouwen in politiek en kerk (en zijn daar nog steeds niet mee klaar). Zij moesten - ook nog maar kort geleden - hun steun voor het kolonialisme en het racisme herzien, en staan nu nog midden in de strijd om erkenning van gelijke rechten voor homoseksuelen. Het doordenken van de traditionele christelijk ethiek in vragen van leven en dood, van medische ethiek en sociale gelijkberechtiging is nog steeds iets voor enkele dappere voortrekkers. Sacks' denkbeelden zouden onze verhouding met de islam ook ingrijpend kunnen veranderen. Daar zou het vervangen van een 'contractmatige' verhouding door een 'verbondsmatige' omgang een behoorlijke revolutie tot stand kunnen brengen.

10.

En zo is er nog wel meer. Onthoud die naam: Jonathan Sacks, een opperrabbijn die een plaats verdient in onze eigen gemeenschap.

Jonathan Sacks, **Leven met verschil**, Meinema, Zoetermeer

uit: Roodkoper, 11e jaargang, aflevering 1/2 – mei 2006